

SOLIQ IMTIYOZLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

*PhD Nurmatov Sherzod Rustamovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti*

Annotatsiya. Maqolada imtiyozlaridan samarali foydalanishning nazariy asoslari bo'yicha iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari o'rganilgan. Soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan va sababchi omillar tahlil qilingan hamda xulosa-takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: soliq, soliq imtiyozlari, soliq mexanizmi, soliq imtiyozlari mexanizmi, soliq tekshiruvlari.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ

*PhD Нурматов Шерзод Рустамович
Ташкентский государственный экономический университет*

Аннотация. В статье рассматриваются исследования экономистов по теоретическим основам эффективного использования льгот. Проведены исследования по эффективному использованию налоговых льгот, проанализированы причинные факторы, сформулированы выводы и предложения.

Ключевые слова: налог, налоговые льготы, налоговый механизм, механизм налоговых льгот, налоговые проверки..

IMPROVING MECHANISMS FOR THE EFFECTIVE USE OF TAX BENEFITS

*PhD Nurmatov Sherzod Rustamovich
Tashkent State University of Economics*

Abstract. The article examines the studies of economists on the theoretical basis of the effective use of benefits. Research on the effective use of tax benefits was conducted, the causal factors were analyzed, and conclusions and proposals were formulated.

Key words: tax, tax relief, tax mechanism, tax relief mechanism, tax audits.

Kirish. Soliq mexanizmi hukumatlarning davlat xizmatlarini ko'rsatish uchun zarur bo'lgan resurslarga ega bo'lishi, shuningdek, soliq to'lovchilarga nisbatan adolatli va to'g'ri munosabatda bo'lishini ta'minlash uchun mo'ljallangan murakkab tizimdir. Soliq mexanizmi soliq qonunchiligi, soliq stavkalari va soliqlarni undirish jarayonlarini o'z ichiga olgan bir nechta tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Soliq ma'muriyati soliq mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Soliq mexanizmi iqtisodiy mexanizmning tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Xuddi shuningdek, soliq imtiyozlari mexanizmi soliq mexanizmining tarkibiy qismidir.

Ma'lumki, soliq imtiyozlari muayyan iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishning samarali vositasi bo'lishi mumkin. Shubhasiz, soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish iqtisodiy faollik va ijtimoiy farovonlikni rag'batlantirish maqsadlari bilan adolatli va samarali soliq tizimini saqlash zarurati bilan muvozanatlash qobiliyatiga bog'liq.

Adabiyotlar tahlili. Soliq imtiyozlari samaradorligi bo'yicha iqtisodchi olimlarning fikrlarini keltirib o'tamiz.

E.F.Kireevaning fikricha: "soliq imtiyozlari qachon samarali bo'ladi, qachonki ularning qo'llaninishi natijasida iqtisodiy va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni real oshishiga olib kelsa. Soliq imtiyozlari qachon samarali bo'ladi, qachonki shartli bir xil sharoitda berilgan soliq imtiyozlari bazaviy tushumga solishtirgan holda byudjetga tushumlarni oshishiga olib kelsa"¹.

B.Hertog va F.Oort "soliq imtiyozlari odatda investitsiyalarni rag'batlantirishda samarali ekanligini aniqlaydilar, ammo ularning samaradorligi sanoat va firmalarning xususiyatlariga qarab o'zgaradi deb hisoblashgan. Ularning ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun ma'lum tarmoqlar yoki firma turlariga soliq imtiyozlarini yo'naltirishni ko'rib chiqishni taklif qilishadi. Tadqiqot soliq imtiyozlarini ularning ko'zlangan maqsadlariga erishishini ta'minlash uchun puxta ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi"².

A.Gerritsen, J.Lundsgaard talqinicha: "soliq xarajatlari bo'yicha hisobot berishda sezilarli tafovutlar mavjudligini va ko'pgina mamlakatlarda soliq imtiyozlarining narxi va samaradorligi to'g'risida yetarli ma'lumot yo'qligini aniqlaydilar. Ularning fikricha, hukumatlar o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda samarali bo'lishini ta'minlash uchun soliq imtiyozlarini yanada oshkoralik va baholashga ustuvor ahamiyat berishlari kerak"³.

J.Lerner, A.Leamonning fikricha, "rag'batlantirishlar boshlang'ich kompaniyalarga sarmoya kiritishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, biroq ularning samaradorligi firmalarning hajmi va yetukligiga qarab o'zgaradi. Ular siyosatchilar kengroq firmalarga investitsiyalarni rag'batlantirish uchun venchur kapitali uchun soliq imtiyozlarini moslashtirishni ko'rib chiqishlari kerakligini taklif qiladilar. Mualliflar, shuningdek, venchur kapitali uchun soliq imtiyozlarining potentsial risklari va kutilmagan oqibatlarini, shu jumladan, renta olish va resurslarni samarasiz taqsimlash potentsialini muhokama qiladilar"⁴.

A.Galasso va M.Schankerman: "Soliq imtiyozlari xayriya yordami yoki tadqiqot

¹ Киреева Е.Ф. Налоговые расходы: необходимость оценки и внедрения в Республике Беларусь. http://www.minfin.gov.by/upload/uc/events/221118/04_section_5.pdf. 09.10.2019.

² Hertog, B., & van Oort, F. (2010). The Effectiveness of Tax Incentives for Investment: Evidence from the Netherlands. *Regional Studies*, 44(5), 535-548.

³ Gerritsen, A., & Lundsgaard, J. (2011). A Review of Tax Expenditure Reporting in OECD Countries. *OECD Journal: Economic Studies*, 2011(1), 1-30.

⁴ Lerner, J., & Leamon, A. (2012). Evaluating the Effectiveness of Tax Incentives for Venture Capital in the United States. *The Journal of Finance*, 67(3), 791-832.

va ishlanmalarga sarmoya kiritish kabi muayyan xatti-harakatlarni rag‘batlantirishda samarali bo‘lishi mumkin, ammo ular iqtisodiyotda kutilmagan oqibatlar va buzilishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Siyosatchilar ushbu buzilishlarni minimallashtirish uchun soliq imtiyozlarini ehtiyotkorlik bilan ishlab chiqishlari va ularning bajarilishini ta‘minlashlari kerak”⁵

S.Tompsonning ta‘kidlashicha, soliq imtiyozlari kam ta‘minlangan jamoalarga investitsiyalarni rag‘batlantirishda samarali bo‘lishi mumkin, ammo imtiyozlarning dizayni ularning mo‘ljallangan benefitsiarlarga qaratilganligini ta‘minlash uchun juda muhimdir⁶. De Simone va B.Handlin birgalikda “iqtisodiyotda soliq qonunlariga rioya qilishni platforma iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan soliq imtiyozlarini yaratish orqali yaxshilash mumkinligini taklif qilishadi”⁷.

O.N.Savinaning fikricha, “Rossiya Federatsiyasi hududlarida soliq imtiyozlarining samaradorligini aniqlash bo‘yicha alohida metodikalar mavjud bo‘lib, ular 3 ta - byudjet, ijtimoiy va iqtisodiy samaradorlikka asoslangan”⁸. Muallif, soliq imtiyozlarining samaradorligini quyidagi formula bilan hisoblashni ko‘rsatib o‘tgan:

Ke.n.l. q Keef. Q Kbef. QKsef. (2.1)

Bu erda: K e.n.l. – soliq imtiyozlarining samaradorlik koeffitsiyenti;

Keef. - soliq imtiyozlarining iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyenti;

Kbef. - soliq imtiyozlarining byudjet samaradorligi koeffitsiyenti;

Ksef. - soliq imtiyozlarining ijtimoiy samaradorlik koeffitsiyenti⁹.

I.Mayburov soliq imtiyozlarining samaradorligini baholashda quyidagilarni hisobga olishni qayd etgan: soliq imtiyozlari maqsadli bo‘lishi uchun uning fiskal, ijtimoiy, iqtisodiy va byudjet samaradorligini hisobga olish maqsadga muvofiq¹⁰.

S.G‘iyosovning e‘tirof etishicha, soliq imtiyozlari natijalarini monitoring qilish mexanizmining mavjud emasligi soliq imtiyozlari samaradorligini pasaytiruvchi omil hisoblanib, soliq imtiyozlarini taqdim etishning aniq mezonlarini belgilashga imkon bermaydi. Bu esa imtiyozlarni taqdim etish mexanizmining aniqligi, ochiqligi va shaffofligini ta‘minlamaydi¹¹.

N.Ashurova ilmiy ishlarida, “soliq imtiyozlari o‘z samarasini beradigan bo‘lsa, bunday imtiyozlar muddatini uzaytirish va samara bermaydigan

⁵ Galasso, A., & Schankerman, M. (2015). Do Tax Incentives for Research Increase Firm Innovation? An RD Design for R&D. *The American Economic Review*, 105(9), 2733-2764.

⁶ Eric C. Thompson, "The Impact of Tax Incentives for Investment in Low-Income Communities". *Journal of Policy Analysis and Management*, vol. 41, no. 1, Winter 2022, pp. 101-127.

⁷ Lisa De Simone and Samuel B. Handlin, "Tax Compliance and Enforcement in the Sharing Economy". *Journal of Tax Administration*, vol. 7, no. 1, April 2021, pp. 29-51.

⁸ Савина О.Н. Подходы к оценке эффективности налоговых льгот: действующая практика и проблемы реализации. *Ж. Научные известия*. №4, 2016. 38-47.

⁹ Савина О.Н. Подходы к оценке эффективности налоговых льгот: действующая практика и проблемы реализации. *Ж. Научные известия*. №4, 2016. 38-47.

¹⁰ Майбуров И.А. Оценка налоговых расходов и эффективности налоговых льгот: методология решения задачи // *Общество и экономика*. - 2013. - № 4. – С.71-91.

¹¹ С.Гиясов Корхоналарнинг инновацион-инвестицион фаолиятини тартибга солишда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш. Автореферат. Тошкент, 2019. 24 бет.

imtiyozlarni bekor qilish maqsadga muvofiqligini e'tirof etgan. Bunga bog'liq ravishda mahalliy soliqlardan beriladigan imtiyozlarning iqtisodiy, ijtimoiy va byudjet samaradorligini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday imtiyozlar berilayotganda soliq imtiyozlarining korxonaga hamda hudud iqtisodiyotining rivojlanishiga ta'sirini baholash muhim ahamiyat kasb etadi degan fikrni bildirgan"¹².

U.X.Normurzaev o'z tadqiqotida "soliq imtiyozlarining samaradorligini baholash uchun quyidagi me'yorlarni tavsiya qiladi:

1. Uslubiy:

- a) imtiyozning maqsadlilikini aniqlash;
- b) imtiyozlarni tahlili uchun axborot manbalarini aniqlash;
- v) imtiyozlarni samaradorligini aniqlash formulasini ishlab chiqish.

2. Hisoblash:

- a) imtiyozlarning samaradorligini hisoblash davrini aniqlash;
- b) soliq tahlilini o'tkazish va natijalari bo'yicha xulosalar qilish;
- v) olingan natijalari bo'yicha taklif berish;

3. Ekspertlarni jalb qilish:

- a) samaradorlikni aniqlashda ekspertlar guruhini jalb qilish;
- b) soliq turlari bo'yicha imtiyozlarning samaradorligi bo'yicha so'rovnomalar o'tkazish;

v) so'rovnoma natijalarini umumlashtirish imtiyozlarni samaradorligi bo'yicha xulosa qilish"¹³.

Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda, soliq imtiyozlari investitsiya va innovatsiyalarni rag'batlantirish yoki boshqa maqsadlarga erishish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shunga qaramay, soliq imtiyozlarini ishlab chiqishda ish yoki investitsiya uchun to'siqlar o'rnatish, bozor imtiyozlarini buzish yoki ayrim guruhlarini boshqalarga nisbatan adolatsiz ravishda afzal ko'rish kabi kutilmagan oqibatlariga yo'l qo'ymaslik uchun ehtiyot bo'lish kerak.

Ushbu muvozanatga erishish turli omillarni, jumladan, soliq imtiyozlarining maqsadlarini, uning umumiy soliq tizimi va iqtisodiyotga potentsial oqibatlarini, imtiyoz bilan bog'liq ma'muriy murakkablikni va suiiste'mol qilish yoki kutilmagan oqibatlar ehtimolini hisobga olishni talab qiladi. Siyosatchilar, shuningdek, soliq imtiyozlarini taklif qilish va to'g'ridan-to'g'ri subsidiyalar, tartibga solish imtiyozlari yoki davlat investitsiyalari kabi muqobil siyosat vositalarini qo'llash o'rtasidagi muvozanatni ko'rib chiqishlari kerak.

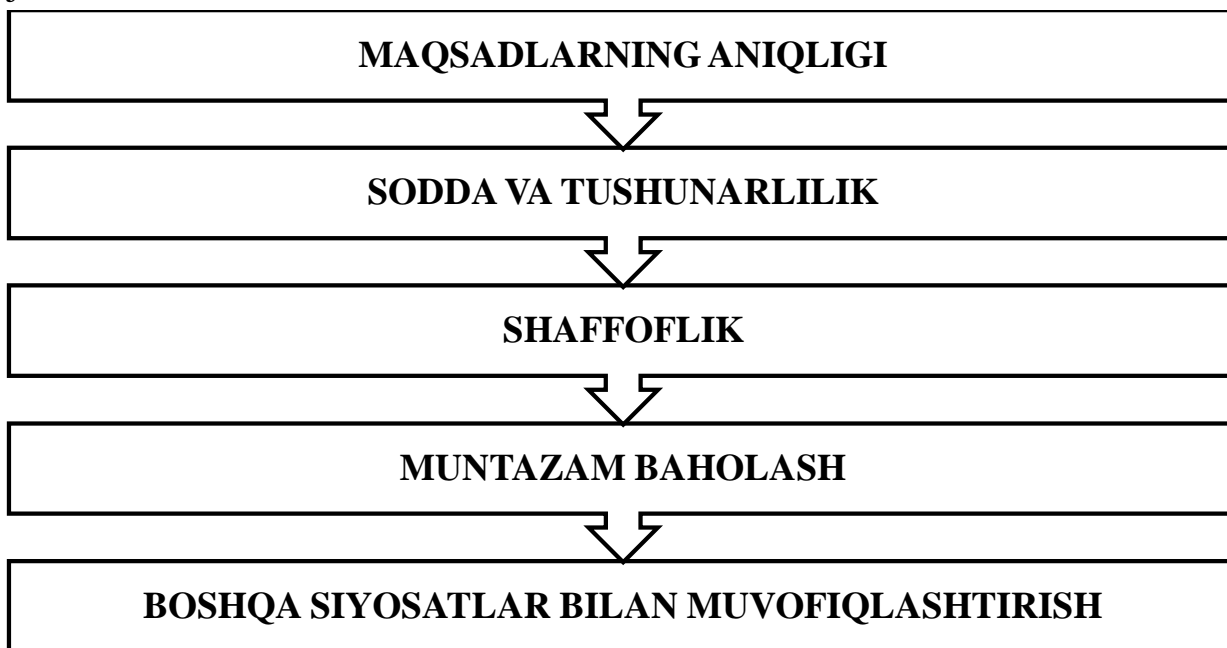
Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligi

¹² Ашурова Н.Б. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. 2018. 25 бет.

¹³ У.Х.Нормурзаев Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги: назария, методология ва амалиёти. докторлик диссертацияси. Тошкент. 2022 йил.

bo'yicha tadqiqot olib borilgan bo'lib, induksiya, deduksiya, ilmiy abstraksiya va taqqoslama tahlillar, diagrammalar asosida ilmiy natijalar olingan.

Tahlil va natijalar. Soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish imtiyozning aniq maqsadlarini, kengroq siyosat kontekstini hamda zarar ko'rgan shaxslar va korxonalarining ehtiyojlari va afzalliklarini hisobga oladigan nozik va strategik yondashuvni talab qiladi. Soliq imtiyozlaridan foydalanish investitsiyalarni rag'batlantirish yoki ijtimoiy farovonlikni oshirish kabi muayyan maqsadlarni amalga oshirishda kuchli vosita bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, soliq imtiyozlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni sinchkovlik bilan ko'rib chiqish ularning ko'zlangan maqsadlarga erishishda samaradorligini kafolatlash uchun zarurdir. Ushbu fikrlarni hisobga olgan holda, siyosatchilar iqtisodiy o'sishni va ijtimoiy farovonlikni qo'llab-quvvatlovchi adolatli va samarali soliq tizimini yaratishga hissa qo'shadigan samarali va adolatli soliq imtiyozlarini shakllantirishlari mumkin. Biroq, soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish bir qator omillarni diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladi, jumladan:

1-rasm. Soliq imtiyozlaridan samarali foydalanishda omillar ketma-ketligi¹⁴

Soliq imtiyozlari kengroq iqtisodiy maqsadlarga mos keladigan aniq maqsadlarga ega bo'lishi kerak. Bu imtiyozlar iqtisodiyot yoki jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan faoliyatga yo'naltirilganligini ta'minlash lozim. To'g'rirog'i, investitsiya yoki innovatsiyalarni rag'batlantirish kabi foydaning ko'zlangan maqsadlari haqida aniq bo'lishi kerak. Bu aniqlik foyda siyosatchilar rag'batlantirmoqchi bo'lgan muayyan faoliyat yoki xatti-harakatlarga qaratilganligini ta'minlaydi.

Tashkilotlar tomonidan soliq imtiyozlaridan samarali foydalanilganligi

¹⁴ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

natijalarini albatta ularda o‘tkazilgan nazorat tadbirlari, ya’ni soliq tekshiruvlari orqali aniqlash mumkin.

1-jadvalda 2019-2023-yillarda soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar va o‘tkazilgan soliq tekshiruvlari tahlili keltirilgan bo‘lib, soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar soni 2019-yilda 24 363 ta, 2020-yilda 18 577 ta, 2021-yilda 35 794 ta, 2022-yilda 14 778 ta va 2023-yilda 119130 ta bo‘lgan bo‘lsa, 5-yilda umumiy hisobda soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar soni 212642 tani tashkil etmoqda va summasi 5-yil davomida 199 771,4 mlrd.so‘mni tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Endi soliq imtiyozidan noto‘g‘ri foydalanganligi bo‘yicha qo‘shimcha hisoblangan korxonalar soni 2019-yilda 603 ta, 2020-yilda 410 ta, 2021-yilda 1499 ta, 2022-yilda 734 ta va 2023-yilda 1330 ta bo‘lgan bo‘lsa, 5 yilda umumiy hisobda soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar soni 4576 tani tashkil etmoqda va summasi 5 yil davomida 766,5 mlrd.so‘mni, ya’ni noto‘g‘ri foydalanganligi bo‘yicha qo‘shimcha hisoblangan summa 0,4 foizni tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

2019-2023-yillar davomida 1 907 ta holatda (45,7 foiz) kameral soliq tekshiruvlari asosida, 2 669 ta holatda (54,3 foiz) soliq auditi asosida soliq imtiyozidan noto‘g‘ri foydalanganligi bo‘yicha kamchiliklar aniqlangan. Bu raqamlar soliq imtiyozlaridan foydalanadigan korxonalar, noto‘g‘ri foydalanish ko‘lami va ular bilan bog‘liq holda undirilgan qo‘shimcha soliq summolari haqida to‘liq ma’lumot beradi. Ko‘rinib turibdiki, soliq imtiyozlaridan noto‘g‘ri foydalanilganligi ko‘plab hollarda aniqlangan va soliq organlari ushbu kamchiliklarni aniqlash uchun ham kameral soliq tekshiruvlarini, ham muntazam soliq auditi kabi tekshiruvlarini o‘tkazgan.

O‘tkazilgan soliq tekshiruvlari va buning natijasida qo‘llanilgan jarimalar to‘g‘risidagi ma’lumotlar barcha soliq to‘lovchilar uchun soliq majburiyatlarini bajarish muhimligini ta’kidlaydi. Unda soliq to‘lovchilar tomonidan jarimalardan qochish, amaldagi barcha soliq qonunlari va qoidalariga rioya etilishini ta’minlash uchun soliqni to‘g‘ri rejalashtirish va qonunchilikka rioya qilish choralari ko‘rish zarurligi ayon bo‘lmoqda.

1-jadval

Mamlakatimizda 2019-2023-yillarda soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar va ularda o‘tkazilgan soliq tekshiruvlari tahlili¹⁵, mlrd.so‘m

№	Yillar	Soliq imtiyozidan foydalangan korxonalar		Noto‘g‘ri foydalanganligi bo‘yicha qo‘shimcha hisoblangan			Shundan,					
							Kameral nazorat (tekshiruv) natijasiga ko‘ra			Soliq tekshiruvlari (audit) natijasiga ko‘ra		
		soni	summasi	soni	summasi	%	soni	summasi	%	soni	summasi	%
1.	2019	24 363	22 707,4	603	40,8	0,2	2	0,1	0,2	601	40,7	99,8

¹⁵ Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

2.	2020	18 577	29 135,7	410	51,5	0,2	72	5,6	10,8	338	45,9	89,2
3.	2021	35 794	31 065,6	1 499	95,7	0,3	1 054	73,5	76,9	445	22,1	23,1
4.	2022	14 778	43 899,6	734	85,9	0,2	92	1,7	1,9	642	84,2	98,1
5.	2023	119130	72 963,2	1 330	492,7	0,7	687	269,1	54,6	643	223,6	45,4
Jami		212642	199771,4	4 576	766,5	0,4	1 907	350,0	45,7	2 669	416,5	54,3

2-jadvalda esa 2021-2023-yillarda MIZ ishtirokchilari tomonidan imtiyozlardan foydalanishda aniqlangan kamchiliklar soliqlar kesimida tahlil qilingan. Soliqlar kesimida ko‘radigan bo‘lsak, QQS 0,4 mlrd.so‘m, foyda solig‘i 1,2 mlrd.so‘m, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (soliq agentlari) 0,029 mlrd.so‘m, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq 0,076 mlrd.so‘m, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq 24,4 mlrd.so‘m, yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘i 15,9 mlrd.so‘m va aylanmadan olinadigan soliq 0,037 mlrd.so‘mni tashkil etgan. Bunda eng katta hissa yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i 24,4 mlrd.so‘mga hamda yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘i 15,9 mlrd.so‘mga to‘g‘ri kelmoqda.

Jami aniqlangan kamchiliklar 42,1 mlrd.so‘mning 6,4 mlrd.so‘mlik qismi MIZ ishtirokchisi maqomi bekor bo‘lgan yoki MIZ ishtirokchi bo‘lmaganlar tomonidan foydalanilgan imtiyozlarga, 29,4 mlrd.so‘mlik qismi imtiyoz muddati tugagan bo‘lsada foydalanilgan imtiyozlarga hamda 6,3 mlrd.so‘mlik qismi esa yer maydoni ortiqcha ko‘rsatilganlar tomonidan foydalanilgan imtiyozlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

Muddati tugagan bo‘lsada foydalanilgan imtiyozlar bo‘yicha kamchiliklar eng katta qismni tashkil etib, 2021-yilda 0,5 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda 9,7 mlrd.so‘mni va 2023-yilga kelib 19,2 mlrd.so‘mni tashkil etganligi ya‘ni yildan-yilga o‘sib boorish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rish mumkin.

Bunda yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq 2021-yilda 0,075 mlrd.so‘mni, 2022-yilda 7,0 mlrd.so‘mni va 2023-yilda esa 14,6 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘i 2021-yilda 0,5 mlrd.so‘m, 2022-yilda 2,0 mlrd.so‘m va 2023-yilda esa 4,5 mlrd.so‘mni tashkil etgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, MIZ ishtirokchisi sifatida ro‘yxatdan o‘tib imtiyozlardan foydalanib kelayotgan tashkilotlarda ham imtiyozlardan foydalanishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilganligi yoki asossiz soliq imtiyozlaridan foydalanganliklari aniqlangan. Bu o‘z navbatida MIZ ishtirokchilarni doimiy nazorat qilib boorish va ularning imtiyozlari samaradorligi tahlil qilish zaruratini namoyon etadi.

Soliq imtiyozlari ularning maqsadlariga erishishda samaradorligini aniqlash uchun muntazam ravishda baholanishi kerak. Bu yaxshilanishlar mumkin bo‘lgan har

qanday sohalarni aniqlashga yordam beradi va imtiyozlar pul qiymatini ta'minlaydi.

Soliq imtiyozlari bir-birini to'ldiruvchi va bir-biriga zid bo'lmashligini ta'minlash uchun qoidalar, subsidiyalar va grantlar kabi boshqa choralar bilan muvofiqlashtirilgan bo'lishi kerak. Bu foydaning ta'sirini maksimal darajada oshirishga va kutilmagan oqibatlarining oldini olishga yordam beradi.

2-jadval

Mahsus iqtisodiy zona (MIZ) ishtirokchilari tomonidan 2021-2023 yillarda foydalanilgan soliq imtiyozlari bo'yicha o'tkazilgan tahlillarda aniqlangan holatlar to'g'risida¹⁶, mln.so'm

№	Ko'rsatkichlar	Jami aniqlangan kamchiliklar	Shundan											
			Bekor bo'lgan yoki MIZ ishtirokchisi bo'lmaganlar	2021	2022	2023	Muddati tugagan bo'lsa da foydalanilgan	2021	2022	2023	Er maydoni ortiqcha ko'rsatilgan	2021	2022	2023
	Jami	42 112,2	6 484,9	2 356,8	3 292,8	83 5,3	29 404,1	515,8	9 708,8	19 179,6	6 223,2	1 383,2	1 699,8	3 140,2
1	Qo'shilgan qiymat solig'i	432,8	432,8	153,7	279,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Foyda solig'i	1 216,6	522,2	308,2	214,0	0,0	694,4	0,0	690,6	3,9	0,0	0,0	0,0	0,0
3	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (soliq agentlari)	29,2	29,2	29,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4	Suv resurslaridan foydalanish uchun soliq	76,0	38,8	38,8	0,0	0,0	37,2	0,0	2,4	34,8	0,0	0,0	0,0	0,0
5	Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	24 442,1	2 809,8	148,0	1 946,3	71 5,5	21 632,2	7,5	7 023,0	14 601,7	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i	15 877,7	2 614,3	1 641,1	853,4	11 9,8	7 040,3	508,3	1 992,8	4 539,2	6 223,2	1 383,2	1 699,8	3 140,2
7	Ijtimoiy soliq	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
8	Aylanmadan olinadigan soliq	37,8	37,8	37,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Xorijiy davlatlarning soliq imtiyozlaridan samarali foydalanishi ularning soliq siyosati, iqtisodiy sharoiti, siyosiy muhiti kabi omillarga qarab turlicha bo'ladi. Xususan, bugungi kundagi faoliyatlarida soliq imtiyozlari hukumatlar uchun qayta

¹⁶ Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

tiklanadigan energiya, tadqiqot va ishlanmalar yoki kichik biznesga sarmoya kiritish kabi muayyan xatti-harakatlar yoki sanoatni rag'batlantirish uchun samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ko'pgina mamlakatlar o'zlarining umumiy soliq siyosatining bir qismi sifatida soliq imtiyozlarini muvaffaqiyatli amalga oshirdilar, ammo bu imtiyozlarning samaradorligi har bir mamlakatning o'ziga xos sharoitlariga qarab farq qilishi mumkin. Daniya va Shvetsiya kabi ba'zi mamlakatlar yashil texnologiyalarga sarmoya kiritish va uglerod chiqindilarini kamaytirish uchun soliq imtiyozlaridan foydalanishda muvaffaqiyat qozondi¹⁷. Boshqalar, masalan, Irlandiya milliy mahsulotining 75 foizini eksport qiladi. Irlandiyaning muvaffaqiyati uning so'nggi yigirma yil ichida Irlandiya hukumati tomonidan yaratilgan ishbilarmonlik muhiti bilan bog'liq. 21-asrgacha ishlab chiqarish tarmoqlari uchun korporativ soliq stavkalari 10% bo'lgan xorijiy investitsiyalarni jalb qildi. Qulay soliq imtiyozlari Irlandiyada kompaniya ochish yoki mavjud kompaniyani kengaytirish istagida bo'lgan sohalarga yordam beradigan turli grantlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Irlandiya ham telekommunikatsiya tizimiga, ham transport infratuzilmasiga katta miqdorda sarmoya kiritdi¹⁸.

Umuman olganda, xorijiy davlatlar tomonidan soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish turli omillarni, jumladan, iqtisodiy sharoitlarni, siyosiy muhitni, soliq imtiyozlarining o'ziga xos maqsadlarini sinchiklab ko'rib chiqishni talab qiladigan murakkab masaladir. Bugungi kunda xalqaro tajribada soliq imtiyozlarining samaradorligini aniqlash uchun bir nechta asosiy metodikalar mavjud, jumladan:

Xarajat-foyda tahlili. Ushbu yondashuv soliqni rag'batlantirish dasturining xarajatlari va foydalarini tortishni o'z ichiga oladi, bu maqsadga muvofiqmi yoki yo'qmi. Xarajatlar soliq imtiyozlaridan mahrum bo'lgan daromadlarni o'z ichiga olishi mumkin, imtiyozlar esa iqtisodiy faollikni oshirish yoki ish o'rinlarini yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

Xarajat-foyda tahlilida soliq imtiyozlari bo'yicha yo'qotilgan daromadlar, ma'muriy xarajatlar va har qanday kutilmagan salbiy oqibatlarni o'z ichiga olgan soliq imtiyozlari dasturining xarajatlari hisoblanadi. Dasturning afzalliklari, shuningdek, iqtisodiy faollikni oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish yoki boshqa ijobiy ta'sirlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan miqdoriy jihatdan ko'rsatilgan.

Xarajatlar va foydalar hisoblab chiqilgandan so'ng, ular soliq imtiyozlari dasturining maqsadga muvofiqligini aniqlash uchun taqqoslanadi. Agar foyda xarajatlardan ko'p bo'lsa, unda dasturni samarali deb hisoblash mumkin. Agar xarajatlar foydadan ko'p bo'lsa, dasturni qayta ko'rib chiqish yoki o'zgartirish kerak bo'lishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, soliq rag'batlantirish dasturlari uchun xarajatlar-foydalarni

¹⁷<https://www.worldbank.org/en/search?q=Denmark+and+Sweden+have+used+tax+incentives+to+invest+in+green+technologies+and+reduce+carbon+emissions¤tTab=1&x=0&y=0>

¹⁸ <https://www.cga.ct.gov/PS98/rpt%5Colr%5Chtm/98-R-0299.htm>

tahlil qilish qiyin bo'lishi mumkin, chunki iqtisodiy faollikni oshirish yoki ish o'rinlarini yaratish kabi ba'zi imtiyozlarni hisoblash qiyin bo'lishi mumkin, buni faqat soliq rag'batlantirish dasturiga bog'lash qiyin. Bundan tashqari, ba'zi soliq imtiyozlari xayriyalarni rag'batlantirish yoki tadqiqot va ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash kabi osonlik bilan hisoblab bo'lmaydigan kengroq ijtimoiy imtiyozlarga ega bo'lishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, foyda-xarajat tahlili soliqni rag'batlantirish dasturlari samaradorligini baholash uchun foydali asos bo'lishi mumkin.

Tasodifiy nazorat ostidagi sinovlar (TNOS). Tibbiy sinovlarga o'xshab, tasodifiy nazorat ostidagi sinovlar ishtirokchilarni soliq imtiyozini olish yoki olmaslik uchun tasodifiy tayinlashni va keyin ikki guruh o'rtasidagi natijalarni taqqoslashni o'z ichiga oladi.

TNOSda ishtirokchilar tasodifiy ravishda soliq imtiyozini oladigan davolash guruhiga yoki soliq imtiyozini olmaydigan nazorat guruhiga tayinlanadi. Iqtisodiy faoliyatdagi o'zgarishlar yoki ish o'rinlarini yaratish kabi qiziqish natijalari ikkala guruh uchun ham o'lchanadi.

Davolanish va nazorat guruhlarini o'rtasidagi natijalarni taqqoslash orqali tadqiqotchilar soliq imtiyozlari dasturining ta'sirini natijalarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa iqtisodiy omillardan ajratib olishlari mumkin. Bu tadqiqotchilarga soliqni rag'batlantirish dasturi ko'zlangan maqsadlarga erishishda samarali yoki samarali emasligini aniqlash imkonini beradi.

Kvazi-eksperimental usullar. Kvazi-eksperimental usullar soliq imtiyozlarining samaradorligini aniqlashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan yana bir metodikadir. Ushbu usullar soliq imtiyozlarini olgan guruh natijalarini soliq imtiyozlarini olmagan shunga o'xshash guruh natijalari bilan solishtirishni o'z ichiga oladi, bunda soliq imtiyozlari dasturining ta'sirini izolyatsiya qilish.

Keng tarqalgan kvazi-eksperimental usullardan biri bu farqlardagi farqlar (FF) tahlilidir. FF soliq imtiyozini olgan guruh uchun vaqt o'tishi bilan natijalarning o'zgarishini soliq imtiyozini olmagan shunga o'xshash guruh uchun vaqt o'tishi bilan natijalarning o'zgarishini solishtirishni o'z ichiga oladi. Ikki guruh o'rtasidagi natijalardagi o'zgarishlarni taqqoslash orqali tadqiqotchilar soliq rag'batlantirish dasturining ta'sirini natijalarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa omillardan ajratib olishlari mumkin.

Yana bir kvazi-eksperimental usul – bu regressiya uzluksizligini loyihalash (RUL). RUL ma'lum bir daromad chegarasi yoki xodimlar soni kabi soliq imtiyozlari dasturiga muvofiqlik uchun chegara nuqtasini aniqlashni o'z ichiga oladi. Natijalar kesish nuqtasidan biroz yuqoriroq va pastroqdagi firmalar uchun taqqoslanadi, bunda kesish nuqtasining har ikki tomonidagi firmalar boshqa barcha jihatlarida o'xshash bo'ladi. Ikki guruh natijalarini taqqoslash orqali tadqiqotchilar soliq imtiyozlari dasturining ta'sirini taxmin qilishlari mumkin.

Keys tadqiqotlari soliq rag‘batlantirish dasturlarining alohida holatlarini ularning ta‘sirini aniqlash uchun o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Garchi bu tadqiqotlar boshqa kontekstlar uchun umumlashtirilmasa ham, ular maxsus dasturlar qanday ishlashi haqida qimmatli tushunchalarni berishi mumkin.

Soliq imtiyozlarining samaradorligini aniqlashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yana bir metodika – keys tadqiqotlari. Keys tadqiqotlari soliq rag‘batlantirish dasturini olgan firmalar yoki hududlarning aniq holatlari yoki misollarini chuqur tahlil qilishni o‘z ichiga oladi.

Keys tadqiqotlari odatda manfaatdor tomonlar bilan suhbatlar, dastur hujjatlarini ko‘rib chiqish va soliq imtiyozlari dasturining ta‘sirini tushunish uchun iqtisodiy ma‘lumotlarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Keys tadqiqotlari soliq rag‘batlantirish dasturlari qanday faoliyat yuritishi haqida batafsil ma‘lumot beradi va dastur muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga hissa qo‘shadigan omillarni aniqlashga yordam beradi.

Biroq, amaliy tadqiqotlar firmalar yoki mintaqalarning kengroq aholisini ifodalamasligi mumkin va ma‘lumotlarni tanlash yoki talqin qilishda bir xilliklarga duch kelishi mumkin. Bundan tashqari, amaliy tadqiqotlar soliq rag‘batlantirish dasturining sababiy ta‘sirini aniqlay olmasligi mumkin, chunki ular taqqoslash guruhini o‘z ichiga olmaydi.

So‘rov tadqiqoti. So‘rov tadqiqoti soliq to‘lovchilar va korxonalarining soliq imtiyozlari bo‘yicha fikrlarini, shuningdek, bunday dasturlarning samaradorligi to‘g‘risidagi tasavvurlarini aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. So‘rovni o‘rganish soliq imtiyozlari dasturini olgan firmalar yoki jismoniy shaxslarning vakillik namunasi bilan anketalar yoki intervyular orqali ma‘lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga oladi.

So‘rov tadqiqoti soliq imtiyozlari dasturining ta‘siri to‘g‘risida miqdoriy ma‘lumotlarni, shuningdek, dastur oluvchilarning tajribalari haqida sifatli tushunchalarni taqdim etishi mumkin. So‘rovlar investitsiyalar, ish o‘rinlari yaratish yoki mahsuldorlikdagi o‘zgarishlar kabi bir qator natijalar haqida ma‘lumot olish uchun mo‘ljallangan bo‘lishi mumkin.

So‘rov tadqiqotining afzalliklaridan biri shundaki, u randomizatsiyalangan nazorat ostidagi sinovlar yoki amaliy tadqiqotlar kabi boshqa metodikalarga nisbatan tez va arzonroq narxda o‘tkazilishi mumkin. Bundan tashqari, so‘rovnomalar dastur oluvchilarning turli guruhidan katta hajmdagi ma‘lumotlarni olishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, soliq imtiyozlarining samaradorligini aniqlashning yagona metodikasi mavjud emas. Har bir metodikaning o‘ziga xos kuchi va cheklovlari bor va tegishli metodika tadqiqot savoliga, ma‘lumotlarning mavjudligiga va soliq imtiyozlari dasturi amal qiladigan kontekstga bog‘liq. Bundan tashqari, soliq imtiyozlarining samaradorligini baholash soliq tizimlarining murakkabligi va aniq dasturlarning ta‘sirini boshqa iqtisodiy omillardan ajratib olish

qiyinligi sababli qiyin bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, metodikalarning kombinatsiyasidan foydalanish soliq rag'batlantirish dasturlarining samaradorligi haqida to'liqroq tasavvur berishga yordam beradi.

Soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish bo'yicha xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, ular iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va turli ijtimoiy va ekologik maqsadlarga erishishda foydali vosita bo'lishi mumkin. Biroq, soliq imtiyozlarining samaradorligi ularni ishlab chiqish va amalga oshirishga, shuningdek, mamlakatning o'ziga xos sharoitlariga bog'liq.

Soliq imtiyozlaridan tashqari, O'zbekiston iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash uchun ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan yana bir qancha chora-tadbirlar ishlab chiqish kerak va bu borada quyidagi takliflar mavjud:

Normativ-huquqiy hujjatlarni soddalashtirish: O'zbekiston ma'muriy yukni kamaytirish va korxonalar faoliyatini osonlashtirish uchun o'zining me'yoriy-huquqiy bazasini soddalashtirishi lozim. Bu litsenziyalash tartib-taomillarini soddalashtirish, byurokratik qog'ozbozlikni kamaytirish va tartibga soluvchi organlarning ijrosidagi shaffoflikni oshirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Infratuzilmani yaxshilash: O'zbekiston iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun infratuzilmani rivojlantirishga sarmoya kiritishi mumkin, masalan, transport tarmoqlarini yaxshilash, telekommunikatsiya infratuzilmasini kengaytirish, energiya va suv resurslaridan foydalanish imkoniyatini oshirish.

Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash: O'zbekiston startaplar va xo'jalik yurituvchi subyektlari uchun moliyaviy imkoniyatlarni ta'minlash, axborot va texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini yaxshilash, biznes-inkubatorlar yaratish kabi qulay muhit yaratish orqali tadbirkorlikni rivojlantirishi mumkin.

Ta'lim va inson kapitaliga sarmoya kiritish: O'zbekiston malakali va bilimli ishchi kuchini rivojlantirish uchun ta'lim va o'qitish dasturlariga sarmoya kiritishi mumkin, bu esa biznesni jalb qilish va saqlab qolish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yordam beradi.

Xalqaro savdoni rag'batlantirish: O'zbekiston savdo to'siqlarini kamaytirish, boshqa davlatlar bilan savdo bitimlarini muzokaralar olib borish va eksportga yo'naltirilgan sanoatni rag'batlantirish orqali xalqaro savdoni rivojlantirishi mumkin.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali O'zbekistonda biznes va investorlar uchun yanada qulay muhit yaratish, iqtisodiy o'sishga yordam berish va fuqarolarning umumiy turmush darajasini yaxshilash mumkin. Albatta yuqorida ta'kidlaganimizdek, xalqaro tajribaning eng unumli o'rganish lozim bo'lganini amaliyotga joriy etibgina bu yutuqlarga erishish imkoniyati mavjud.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Киреева Е.Ф. Налоговые расходы: необходимость оценки и внедрения в Республике Беларусь. http://www.minfin.gov.by/upload/uc/events/221118/04_section_5.pdf. 09.10.2019.
2. Hertog, B., & van Oort, F. (2010). The Effectiveness of Tax Incentives for Investment: Evidence from the Netherlands. *Regional Studies*, 44(5), 535-548.
3. Gerritsen, A., & Lundsgaard, J. (2011). A Review of Tax Expenditure Reporting in OECD Countries. *OECD Journal: Economic Studies*, 2011(1), 1-30.
4. Lerner, J., & Leamon, A. (2012). Evaluating the Effectiveness of Tax Incentives for Venture Capital in the United States. *The Journal of Finance*, 67(3), 791-832.
5. Galasso, A., & Schankerman, M. (2015). Do Tax Incentives for Research Increase Firm Innovation? An RD Design for R&D. *The American Economic Review*, 105(9), 2733-2764.
6. Eric C. Thompson, "The Impact of Tax Incentives for Investment in Low-Income Communities". *Journal of Policy Analysis and Management*, vol. 41, no. 1, Winter 2022, pp. 101-127.
7. Lisa De Simone and Samuel B. Handlin, "Tax Compliance and Enforcement in the Sharing Economy". *Journal of Tax Administration*, vol. 7, no. 1, April 2021, pp. 29-51.
8. Савина О.Н. Подходы к оценке эффективности налоговых льгот: действующая практика и проблемы реализации. *Ж. Научные известия*. №4, 2016. 38-47.
9. Савина О.Н. Подходы к оценке эффективности налоговых льгот: действующая практика и проблемы реализации. *Ж. Научные известия*. №4, 2016. 38-47.
10. Майбуров И.А. Оценка налоговых расходов и эффективности налоговых льгот: методология решения задачи // *Общество и экономика*. - 2013. - № 4. – С.71-91.
11. С.Гиясов Корхоналарнинг инновацион-инвестицион фаолиятини тартибга солишда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш. Автореферат. Тошкент, 2019. 24 бет.
12. Ашурова Н.Б. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. 2018. 25 бет.
13. У.Х.Нормурзаев Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги: назария, методология ва амалиёти. докторлик диссертацияси. Тошкент. 2022 йил.
14. <https://www.worldbank.org/en/search?q=Denmark+and+Sweden+have+used+tax+incentives+t+o+invest+in+green+technologies+and+reduce+carbon+emissions¤tTab=1&x=0&y=0>
15. <https://www.cga.ct.gov/PS98/rpt%5C0lr%5Chtm/98-R-0299.htm>